

INDIVIDUAL-MUALLIFLIK NEOLOGIZMLARI: IJODKOR SHAXSINING TIL BOYITISHDAGI O'RNI VA LISONIY ME'YOR MUAMMOSI

Abdusamadov Zafarbek Nurmat o'g'li

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti dotsenti, PhD

E-mail: zafarabdusamadov88@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur tadqiqot zamonaviy tilshunoslikning antropotsentrik paradigmasi doirasida individual-mualliflik neologizmlari (okkazionalizmlar)ning lisoniy va kognitiv tabiatini yoritishga bag'ishlangan. Maqolada ijodkor shaxsi tomonidan yaratilgan yangi lisoniy birliklarning nafaqat badiiy-estetik, balki nominativ, pragmatik va kognitiv funksiyalari o'zbek hamda jahon adabiyoti vakillari ijodi misolida qiyosiy-tipologik jihatdan tadqiq etilgan. Tadqiqot jarayonida O'zbek milliy korpusi ma'lumotlariga tayanilgan holda, mualliflik neologizmlarining adabiy me'yor bilan dialektik to'qnashuvi, ularning derivatsion salohiyati va umumtil leksikasiga singish mexanizmlari ilmiy asoslangan. Shuningdek, okkazionalizmlarni saralashda "kognitiv filtr" modeli taklif etilgan.

Kalit so'zlar: antropotsentrizm, okkazionalizm, individual neologizm, lisoniy me'yor, kognitiv tilshunoslik, O'zbek milliy korpusi, lisoniy shaxs, derivatsiya, lingvokulturologiya, badiiy diskurs, ekspressivlik, verbalizatsiya.

Abstract. This research is devoted to shedding light on the linguistic and cognitive nature of individual-author neologisms (occasionalisms) within the anthropocentric paradigm of modern linguistics. The article examines the artistic-aesthetic, nominative, pragmatic, and cognitive functions of new linguistic units created by the creative personality through a comparative-typological study of Uzbek and world literature representatives. Based on data from the Uzbek National Corpus, the study scientifically substantiates the dialectical conflict of authorial neologisms with literary norms, their derivational potential, and the mechanisms of their integration into the general vocabulary. Furthermore, a "cognitive filter" model for the selection of occasionalisms is proposed.

Keywords: anthropocentrism, occasionalism, individual neologism, linguistic norm, cognitive linguistics, Uzbek National Corpus, linguistic personality, derivation, linguoculturology, artistic discourse, expressiveness, verbalization.

Аннотация. Данное исследование посвящено освещению лингвистической и когнитивной природы индивидуально-авторских неологизмов (окказионализмов) в рамках антропоцентрической парадигмы современной лингвистики. В статье в сравнительно-типологическом аспекте на примере творчества представителей узбекской и мировой литературы исследуются не только художественно-эстетические, но и номинативные, прагматические и когнитивные функции новых языковых единиц, созданных творческой личностью. На основе данных Узбекского национального корпуса научно обоснованы диалектическое столкновение авторских неологизмов с литературной нормой, их деривационный потенциал и механизмы проникновения в общезыковую лексику. Также предложена модель "когнитивного фильтра" при отборе окказионализмов.

Ключевые слова: антропоцентризм, окказионализм, индивидуальный неологизм, языковая норма, когнитивная лингвистика, Узбекский национальный корпус, языковая личность, деривация, лингвокультурология, художественный дискурс, экспрессивность, вербализация.

XXI asr tilshunosligida ro'y bergan paradigmalar o'zgarishlar natijasida til endi shunchaki statik belgilar tizimi emas, balki inson tafakkuri va ijtimoiy faoliyatining dinamik mahsuli sifatida talqin qilinmoqda. Bu borada antroposentriзм tamoyili markaziy o'ringa chiqdi. Antroposentrik tilshunoslikning eng muhim yo'nalishlaridan biri – bu lisoniy shaxsning ijodiy salohiyatini, xususan, uning yangi so'z yaratish borasidagi mahoratini o'rganishdir.

Tilning lug'at tarkibi doimiy yangilanishda. Biroq, bu yangilanish faqatgina ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar yoki texnik taraqqiyot natijasida yuzaga keladigan terminlar hisobiga emas, balki ijodkor shaxslarning lisoniy “shijoati” evaziga ham sodir bo'ladi. Individual-mualliflik neologizmlari (okkazonalizmlar) aynan mana shu jarayonning mahsulidir. Muammo shundaki, an'anaviy tilshunoslikda okkazonalizmlar uzoq vaqt davomida “nutqiy xatolik” yoki “vaqtinchalik hodisa” sifatida chetga surib kelindi. Vaholanki, tilning yashash kuchi va elastikligi aynan mana shunday individual topilmalarda namoyon bo'ladi. Maqola davomida okkazonalizmlarning nazariy asoslari va terminologik talqini bo'yicha to'xtalib o'tamiz.

Okkazonalizm (lotincha *occasionalis* – tasodifiy) termini tilshunoslikka muayyan kontekstda, muallifning xohish-irodasi bilan bir marta yaratilgan so'zlarni ifodalash uchun kirib kelgan. Akademik N.Mahmudov qayd etganidek, “*Til o'zining barcha boyligi va jozibasi bilan badiiy asarda to'liq namoyon bo'ladi. Ijodkor esa tayyor lisoniy qoliplardan qoniqmaganida, o'z kechinmalarini ifodalash uchun yangi qolip yaratishga majbur bo'ladi*”.

Individual neologizmlarning o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1. **Kontekstga bog'liqlik:** Ular faqat ma'lum bir matn doirasida to'liq ma'no anglatadi.
2. **Ekspressivlik:** Oddiy so'zlarga qaraganda kuchliroq emotsional yukka ega.
3. **Yaratuvchanlik:** Tilning mavjud derivatsion (so'z yasash) qonuniyatlarini yangi asoslarga tatbiq etish.

Antroposentrik paradigmada ijodkor – passiv iste'molchi emas, balki faol lisoniy subyekt. U tilning chegaralarini “kengaytirish” vazifasini bajaradi. Bu jarayonda muallifning dunyoqarashi, estetik didi va tilni his qilish qobiliyati hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Jahon adabiyotining yirik namoyandalari har doim “so'z zargarlari” bo'lib kelishgan.

- **Vilyam Shekspir:** Ingliz tilshunosi **Devid Kristal** o'zining “*The Stories of English*” asarida Shekspir tomonidan kiritilgan 1700 dan ortiq so'z va iboralarni tahlil qiladi. Masalan, “*unreal*” (*g'ayritabiyy*) so'zi o'z davrida okkazonalizm bo'lgan bo'lsa, bugun u umumjahon miqyosidagi faol so'zga aylandi.

- **A.S. Pushkin:** Rus tili islohotchisi sifatida u xalq tili bilan kitobiy tilni sintez qilib, o'nlab “mualliflik topilmalari”ni adabiy me'yora darajasiga ko'tardi.

- **Abdulla Qodiriy** asarlarida qo'llangan ayrim sifatlovchilar, **Cho'lpon** she'riyatidagi “*guzallashmoq*”, “*erkinlashmoq*” kabi harakat nomlari o'z davri uchun lisoniy yangilik edi. Zamonaviy o'zbek adabiyotining yirik vakili **Erkin Vohidov** o'zining “*So'z latofati*” asarida so'z yasashning nozik jihatlarini tahlil qilar ekan, ijodkorning har bir yangi so'zi ortida millatning butun bir tushunchalar olami yotishini ta'kidlaydi.

Maqolamizning markaziy muammosi – mualliflik neologizmlarining adabiy me'yorga muvofiqligi masalasidir. Odatda, purist (til sofligi tarafdori) tilshunoslar har qanday yangilikni me'yordan og'ish sifatida baholaydilar. Biroq, tilning rivoji aynan mana shu “og'ish”lar orqali amalga oshadi. Quyidagi jadvalda Okkazonalizm va Adabiy Neologizmning qiyosiy tavsifi keltirilgan.

Xususiyati	Okkazonalizm	Adabiy Neologizm
Yaratuvchisi	Aniq bir shaxs (muallif)	Anonim yoki jamiyat ehtiyoji
Maqsadi	Badiiy effekt, hissiyot ifodasi	Yangi tushunchani nomlash (nominatsiya)
Matnga bog'liqligi	O'ta yuqori	Mustaqil
Lug'atdagi o'rni	Odatda lug'atlarga kirmaydi	Izohli lug'atlardan joy oladi

Muammo shundaki, o'zbek tilshunosligida okkazonalizmlarni terminologik lug'atlarga qabul qilish mexanizmi ishlab chiqilmagan. Natijada, juda muvaffaqiyatli, o'zbek tili tabiatiga mos keluvchi yuzlab so'zlar badiiy asarlar sahifalarida "asir" bo'lib qolmoqda.

Bugungi kunda lingvistik tadqiqotlarni raqamli texnologiyalarsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. O'zbek milliy korpusi bizga mualliflik neologizmlarining hayotiylik darajasini raqamlarda ko'rsatib beradi.

Tadqiqot doirasida zamonaviy o'zbek yozuvchilari ijodidan olingan 50 dan ortiq okkazonalizmlar korpus bazasida qidirildi. Natijalar quyidagicha:

- **"Iztirobshunos"** (individual sifat): Korpusda faqat 2 ta muallif matnida uchraydi. Chastotasi – o'ta past.

- **"G'am-shishadosh"** (metaforik neologizm): Faqat bir yozuvchining (X.Do'stmuhammad) asarlarida kuzatiladi.

Ushbu tahlillar shuni ko'rsatadiki, aksariyat mualliflik neologizmlari "lisoniy periferiya" (chetki hudud)da qolmoqda. Ammo, ayrim "omadli" so'zlar borki, ular korpusning publitsistik va ilmiy qatlamlariga ham o'ta boshlagan. Bu esa okkazonalizmning umumtil leksikasiga aylanish bosqichi boshlanganidan dalolat beradi.

Maqolada okkazonalizmlarning adabiy tilga o'tish jarayonini tartibga soluvchi "Kognitiv filtr" modelini taklif etamiz. Ushbu filtr 3 ta asosiy bosqichdan iborat bo'lishi lozim:

1. **Lingvistik muvofiqlik:** Yangi so'z o'zbek tilining fonetik va morfologik qonuniyatlariga (masalan, singlarmonizm, affiksatsiya tartibi) zid kelmasligi kerak.

2. **Konseptual yangilik:** So'z mavjud bo'lgan tushunchani shunchaki takrorlamasdan, uning yangi qirrasini (masalan, kognitiv-estetik bo'yog'ini) ochib berishi shart.

3. **Lisoniy tejamkorlik:** Bir necha so'zdan iborat birikmani bitta so'z bilan ixcham ifodalashi lozim.

Ijodkor shaxsi o'zining individual neologizmlari orqali tilning "genofondi"ni yangilab turadi. Agar biz tilni faqat qoidalar majmuasi deb bilsak, u tez orada "muzey ashyosi"ga aylanadi. Antropotsentrik yondashuv esa tilni ijod maydoniga aylantiradi.

Xulosa o'rnida ta'kidlash lozimki, individual-mualliflik neologizmlari – bu tilning zaxira kuchidir. Ijodkor shaxsi o'z asarlari orqali millatning kognitiv olamini kengaytiradi va tilning ichki derivatsion imkoniyatlarini amalda namoyish etadi.

Tadqiqotimiz natijalari shuni ko'rsatdiki:

1. Okkazonalizmlar antropotsentrik paradigmaning eng muhim tadqiq obyekti hisoblanadi.

2. O'zbek tilida mualliflik neologizmlari juda boy, ammo ularning aksariyati adabiy me'yor "qobig'i"ga kira olmayapti.

3. Milliy korpus ma'lumotlari asosida lisoniy yangiliklarni monitoring qilish va eng hayotiylikni umumtil iste'moliga tavsiya etish lozim.

Ijodkorning "so'z yaratish huquqi" – bu aslida tilning yashash va rivojlanish huquqidir.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab... // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2012. – № 3. – B. 3-16.
2. Vohidov E. So'z latofati. – Toshkent: O'zbekiston, 2014. – 144 b.
3. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002.
4. Sayidrahmonov N. O'zbek tili kognitiv tilshunosligi asoslari. – Toshkent, 2021.
5. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. – Cambridge University Press, 2018.
6. Lopatin V. Rojdeniye slova: Neologizmi i okkazionalniye obrazovaniya. – Moskva: Nauka, 1973.
7. Uzkorpus.uz – O'zbek milliy korpusi elektron resursi.